

نگاهی بر نقش گوهرشادبیگم در حکومت شاهرخ میرزا

شکریه چقماق

پوهنوال، دیپارتمنت تاریخ، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون جوزجان، شبرغان، افغانستان.

<http://orcid.org/0009-0002-1386-6033> - shukriachaqmaq@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۵ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۱۰)

چکیده

دوره‌ی تیموریان هرات یکی از مهم‌ترین دوره‌ها در تاریخ افغانستان می‌باشد. در این دوره بزرگ‌ترین تمدن اسلامی احیاء گردیده بود. شکوفایی فرهنگی این عصر به تلاش، هنردوستی و فرهنگ پروری گوهرشادبیگم و شوهر وی شاهرخ میرزا ارتباط داشت. گوهرشادبیگم برعلاوه‌ی خدمات فرهنگی، در عرصه‌ی سیاست و اداره‌ی امور دولت نیز سهم شایسته داشت. هدف عمده‌ی این تحقیق را دانستن نقش گوهرشادبیگم در عرصه‌ی سیاسی و فرهنگی دولت شاهرخ میرزا و انعکاس آن برای شایقین علم تاریخ تشکیل می‌دهد. به منظور رسیدن به این هدف با استفاده از روش توصیفی تحلیلی، کتب تاریخی معتبر مؤرخان مورد مطالعه قرار گرفته و بعد از تحلیل، موضوعات مرتبط درج مقاله‌ی علمی هذا گردید. در نهایت یافته‌های این تحقیق شامل نکات ذیل می‌باشد: دوره‌ی حکومت شاهرخ میرزا از لحاظ پیشرفت فرهنگ و تمدن اسلامی، عصر طلایی به حساب می‌آید، که در ایجاد و گسترش این تمدن گوهرشادبیگم نقش اساسی داشته و در این راه تلاش و کوشش زیاد به خرج داده است. این زن تاریخ‌ساز در سیاست نیز وارد بوده، در امور کشورداری فعالانه سهم می‌گرفت. از تحقیق هنا می‌توان چنین نتیجه گرفت، که گوهرشادبیگم در عرصه‌های سیاسی و فرهنگی حکومت شاهرخ میرزا فعالانه نقش داشته است. گوهرشادبیگم در قسمت عمرانات علاقه‌ی خاص داشته و بناءهای تاریخی زیادی را از خود به یادگار گذاشته است، که امروز به عنوان بزرگ‌ترین میراث تاریخی، باعث افتخار کشور ما می‌باشد.

کلمات کلیدی: تیموریان، سیاست، شاهرخ، فرهنگ، گوهرشاد، هنر.

A glance to Gawhar Shad Begum's role in Shahrukh Mirza's government

Shukria Chaqmaq

Associate Prof., Department of History, Faculty of Education, Jawzjan University, Sheberghan, Afghanistan. shukriachaqmaq@gmail.com - <http://orcid.org/0009-0002-1386-6033>

(Received: 25/1/2024 - Accepted: 29/4/2024)

Abstract

The Timurid period of Herat is one of the most important eras in the history of Afghanistan. In this era, the greatest Islamic civilization was revived. The cultural prosperity of this era is due to the efforts, love of art and culture of Gohar Shad Begum and her husband Shahrukh Mirza. In addition to cultural services, Gohar Shad Begum had a worthy contribution in the politics and administration of government affairs. The main purpose of this research is to undersand the role of Gohar Shad Begum in the political – cultural field of Shahrukh Mirza's government and reflect it for the fans of history. In order to achieve this goal, authentic historical works were studied using the analytical descriptive method, and related topics were included in this scientific article after the analysis. Finally, the findings of this research include the following points: the period of Shahrukh Mirza's rule was considered a golden age in terms of the development of culture and civilization, and Gohar Shad Begum played a key role and made a lot of effort in the creation and development of this civilization. This history making woman was also involved in politics and actively participated in state affairs. From this research, it can be concluded that Gohar Shad Begum played an active role in political and cultural fields and gave good advice to her husband, Shahrukh Mirza in political and cultural affairs. Gohar Shad had a special interest in the field of construction and has left countless historical works, which today are the greatest historical heritage, making our country proud.

Keywords: *Timurids, Politics, Shahrukh, Culture, Gohar Shad, Art.*

مقدمه

دوران زمامداری شاهرخ میرزا در خراسان از حیث ترویج و گسترش انواع هنرها و حمایت از هنرمندان، معماران، خطاطان، شعرا و نویسندگان، نشر و حفظ آثار آنان قابل توجه می‌باشد. شاهرخ در کنار تنظیم امور سیاسی قلمرو خود، به احیای تمدن اسلامی در هر گوشه‌ای از سرزمین تحت حاکمیت‌اش سعی و تلاش می‌کرد و در این عرصه خانم‌اش گوهرشادبیگم وی را همراهی نموده و در راه گسترش این تمدن با شوق و ذوق فراوان تلاش می‌نمود. همین امر باعث گردیده بود، که شهر هرات به بزرگ‌ترین کانون علمی، فرهنگی و هنری مبدل گردد. موصوف؛ نه تنها به هرات، که مرکز حکومت‌اش بود، توجه داشت؛ بلکه فضا را طوری به وجود آورده بود، که تمامی شهرها و مناطقی که زیر پرچم حاکمیت وی قرار داشتند، از ساخت و سازهای تمدنی دور نمانند؛ چنان‌چه: مشهد، یزد، اصفهان از جمله شهرهای استند، که یادگار-های فرهنگی شاهرخ میرزا و گوهرشادبیگم در آن‌ها موجود بوده، به شهرت و اهمیت تاریخی این شهرها افزوده است.

قابل تذکر است که در احیاء و ترقی تمدن بزرگ اسلامی در هرات باستان، در پهلوی اسم شاهرخ میرزا نامی از گوهرشادبیگم نیز برده شده است، به همین دلیل ضروری دانستم؛ تا از طریق این پژوهش علمی نقش گوهرشادبیگم را در ایجاد و گسترش این تمدن بزرگ اسلامی برملاء ساخته، هم‌چنان فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی وی را برای اهل مطالعه و شایقین علم و ادب به معرفی بگیرم.

گوهرشادبیگم یک زن مذهبی و مسلمان بود. به همین سبب در اعمار بناهای مذهبی مانند مساجد، مدارس و خانقاه‌ها علاقه‌مند بوده و در این راستا با مصرف شخصی خویش اقدام می‌کرد. بر علاوه‌ی کارهای فرهنگی، در بخش سیاست نیز دخیل بوده و در پیش‌برد امور کشورداری بهترین هم‌کار شاهرخ میرزا بود. به این منظور انعکاس نقش و فعالیت‌های این زن هنردوست از طریق این تحقیق علمی دارای اهمیت خاص می‌باشد؛ تا نسل جوان و شایقین علم تاریخ از کارکردهای این زن قهرمان در عرصه‌های سیاسی و فرهنگی آگاه گردیده و جهات مثبت فعالیت‌های وی را در حیات خویش عملی سازند. بناءً با این پژوهش به این سوالات پاسخ ارائه خواهد شد: گوهرشادبیگم در حکومت شاهرخ میرزا چی نقش داشت؟ گوهرشادبیگم در سیاست آن دوره چگونه نقش بازی کرد؟ نقش فرهنگی گوهرشادبیگم در این دوره چگونه بود؟

ممکن است کلید اصلی پیشرفت و توسعه‌ی فرهنگی و سیاسی دولت شاهرخ میرزا سهم-گیری گوهرشادبیگم در امور کشورداری بوده باشد، که این موضوع از طریق این تحقیق به بررسی گرفته شده و دریافت پاسخ مقنع به این موضوع و پرسش‌های تحقیق، هدف عمده‌ی

تحقیق هذا را تشکیل می‌دهد.

در این پژوهش روش تحقیق کتاب‌خانه‌یی مورد استفاده قرار گرفته، با مطالعه‌ی آثار معتبر مؤرخین و مقالات نویسندگان با روش تحلیلی موضوعات مرتبط به نگارش گرفته شده است. باید گفت که در مورد دوره‌ی تیموریان هرات مؤرخین و دانشمندان، تحقیقات زیادی را انجام داده اند، که در آن‌ها موضوع به طور عمومی به بحث گرفته شده است. من خواستم موضوع را خاص‌تر ساخته و بدانم که گوهرشادبیگم در دوره‌ی حکومت شاهرخ میرزا در عرصه سیاسی و فرهنگی چی نقش کلیدی داشته است. قابل تذکر است، که به منظور غنی ساختن محتوای مقاله‌ی علمی هذا مقالات و کتب معتبر مؤرخین و دانش‌مندان مورد مطالعه قرار گرفت، که تعدادی از آنها را به عنوان پیشینه‌ی تذکر می‌دهم.

گوهرشادبیگم زن هوشیار و با تدبیر بود و در راه رسیدن به اهداف سیاسی خویش تلاش و کوشش می‌نمود؛ تا نظریات خویش را جامه‌ی عمل بپوشاند. شاهرخ میرزا بیش‌ترین اوقات در تصمیم‌گیری‌های سیاسی‌اش به نظریات گوهرشادبیگم ارزش قایل بود؛ چنان‌چه در کتاب تاریخ تیموریان و ترکمنان چنین آمده است: زمانی‌که پیرمحمد پسر عمرشیخ کشته شد، اسکندر فارس را تسخیر نموده و جانشین برادر خود شد. مدتی بعد اسکندر دعوای استقلال کرد، همین امر باعث گردید؛ تا شاهرخ به فارس لشکرکشی نموده و حکومت آن‌جا را به فرزند خود ابراهیم سلطان بسپارد. سپس اسکندر را دست‌گیر نموده، به تشویق گوهرشادبیگم وی را از بینایی محروم کرد (جعفری، ۱۳۸۸، ص. ۸۷).

در باره‌ی نفوذ و قدرت سیاسی گوهرشادبیگم می‌خواند چنین اظهار نظر می‌نماید: در زمان حکومت شاهرخ میرزا گوهرشادبیگم مؤثرترین زن در اداره‌ی امور کشور بود. موصوف در موضوع قضاوت، محاکمه و مجازات مجرمین یا مطابق نظر شخصی خود و یا مطابق فتوای شریعت اسلامی عمل می‌کرد (میرخواند، ۱۳۳۹، ص. ۶۴۸).

در مورد کارکردهای فرهنگی گوهرشادبیگم محترم عبدالباقی حصاری در کتاب خود تاریخ افغانستان چنین نگاشته است: بر علاوه‌ی شاهرخ میرزا کس دیگری که در نهضت علمی، ادبی، فرهنگی و عمرانی آن عصر نقش ارزنده داشت، گوهرشادبیگم خانم شاهرخ میرزا می‌باشد، که در طول تاریخ خراسان زمین، زن با فرهنگ‌تر از او نگذشته است (حصاری، ۱۳۹۴، ص. ۱۸۹). موصوف کارکردهای گوهرشادبیگم را در عرصه‌ی فرهنگی به ویژه در بخش عمرانات به بررسی گرفته و معلومات مفصلی در این باره ارائه نموده است، که به منظور غنای مقاله از آن استفاده گردیده است.

احترام زیاد زنان در نزد سلاطین تیموری سبب پذیرش شفاعت آن‌ها در تصمیمات شان گردیده بود. در این مورد در مقاله‌ی علمی (نقش زنان در منازعات سیاسی دوره‌ی تیموری)

چنین آمده است:

گوهرشادبیگم، از جمله زنانی بود، که در دوره‌ی حکومت شاهرخ میرزا و بعد از آن از نفوذ خود در شفاعت خطاکاران استفاده می‌کرد. در سال ۸۲۰ ق بایسنقر میرزا پسر شاهرخ وقتی که متوجه خیانت مالی سیدفخرالدین احمد وزیر شد، به شدت به وی خشم گرفت. وزیر موصوف تنها با شفاعت گوهرشادبیگم توانست، از جزای سنگینی که متوجه‌اش بود، رهایی یابد. (غفرانی و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۴). در تهیه و نگارش مقاله‌ی علمی هذا از روش تحقیق کتابخانه‌ای استفاده گردید، طوری که آثار مؤرخین و دانش‌مندان مورد مطالعه قرار گرفته، بعد از تحلیل و بررسی موضوعاتی که به تحقیق هذا ارتباط داشت، به تحریر و نگارش گرفته شد.

الف) شخصیت گوهرشادبیگم

گوهرشادبیگم که به گوهرشاد آغا نیز شهرت دارد، دختر امیرغیاث‌الدین ترخان یکی از امیران محلی ماوراءالنهر بود (افضلی، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۳). موصوف در سال ۱۳۷۶ در سمرقند دیده به جهان گشود. وی از زنان اشراف خراسان و از نامداران و سیاست‌مداران دوره‌ی تیموری، زن نیکوکار، ثروت‌مند، هنردوست، باوقار و با سیاست بود. گوهرشاد بیگم هم‌واره عاشق ادبیات، شعر و شاعری بوده، شعرا و فرهنگیان مورد حمایت وی قرار داشتند. همین‌طور معماران، هنرمندان، اهل فن، نقاشان، نویسندگان و درمجموع افرادی که در راه ترقی تمدن و فرهنگ هرات فعالیت می‌کردند، مورد تشویق این بانوی متمدن قرار می‌گرفتند. گوهرشاد در سال ۷۹۵ هـ ق به همسری شاهرخ در آمد و حاصل زنده‌گی او چهار پسر به نام‌های اولوغ‌بیگ، ابراهیم میرزا، بایسنقر میرزا و محمدجوکی و دو دختر به نام‌های مریم سلطان و سعادت - سلطان بود. اسم گوهرشاد بعد از آن بر سر زبان‌ها افتاد، که شاهرخ پس از وفات امیر تیمور، پایتخت تیموریان را از ماوراءالنهر به هرات انتقال داد (بوات، ۱۳۸۴، ص. ۹۶). در کتاب سیمای زن در عهد تیموریان تعداد پسران وی سه تن گفته شده است (کارگر، ۱۳۸۷، ص. ۲۴). باید گفت که فضای را که شاهرخ در خراسان ایجاد کرده بود، زمینه را برای رشد فعالیت‌های علمی و فرهنگی مساعد ساخته است. به واسطه‌ی دانایی و فراست گوهرشادبیگم و شاهرخ میرزا، پایتخت تیموریان یعنی شهر هرات، به نگین درخشان فعالیت‌های فرهنگی، هنری، ادبی و توسعه‌ی رونق اجتماعی مبدل شده بود. در مدت سلطنت ۴۳ ساله‌ی شاهرخ میرزا در هرات در قسمت ایجاد تمدن، آبادی کشور، تعلیم و تربیه، علم و ادب و صنعت خدمات شایانی صورت گرفته بود، که آثار قیمت‌دار و عمارات با شکوه این دوره هنوز در هرات، مرو و مشهد موجود می‌باشد (غبار، ۱۳۶۶، ص. ۱۳۹). باید گفت که از عوامل اساسی رونق ادبیات و هنر در عهد تیموری، یکی هم توجه خاص گوهرشادبیگم به هنر و ادبیات می‌باشد

(صفا، ۱۳۸۳، ص. ۷). موصوف در ساختن آثار و ابنیه‌ی خیریه؛ مانند: مسجد جامع، مدرسه و خانقاه در شهر هرات و شهرهای دیگر تحت قلمرو شاهرخ میرزا توجه زیاد مبذول می‌داشت.

(ب) مرور مختصر بر فعالیت‌های سیاسی گوهرشادبیگم

گوهرشادبیگم همسر شاهرخ میرزا که زن هوشیار و دانا بود، در دست‌گاه حکومت شوهرش نفوذ یافته و از کلیه امور نظارت می‌کرد و نفوذ وی باعث گردیده بود؛ تا در حکومت شاهرخ میرزا نظم خاصی ایجاد گردد. در زمان حکومت شاهرخ میرزا، گوهرشادبیگم در اداره‌ی امور کشور خیلی‌ها مؤثر بوده و در تصمیم‌گیری‌های شاهرخ تأثیر انداخته بود. دلیل عمده‌ی به قدرت رسیدن گوهرشادبیگم در حکومت شاهرخ میرزا حضور خانواده‌ی وی در دولت شاهرخ بود. از این‌که شاهرخ میرزا به آن‌ها اعتماد زیاد داشت، ماموریت‌های ویژه‌ی نظامی و منصب‌های بزرگ دیوان را به آن‌ها واگذار نموده بود؛ چنان‌چه علی‌ترخان و حسن‌صوفی ترخان برادران گوهرشادبیگم که امیر دیوان بودند، به دستور شاهرخ میرزا در خراسان منصب‌های خاصی را عهده‌دار گردیدند. بنابراین یکی از عوامل قدرت‌گیری گوهرشادبیگم حضور اعضای خانواده‌اش در کنار او بود، که توانست از این وضعیت استفاده‌ی اعظمی نموده و در تصمیم‌گیری‌های سیاسی، قضایی و نظامی نقش مهمی ایفاء نماید (محمدی، ۱۳۹۹، ص. ۹۹-۱۰۰).

مهم‌ترین فعالیت سیاسی گوهرشادبیگم در طول حیات‌اش تلاش وی برای به تخت نشاندن نواسه‌اش علاءالدوله و بعدها پسر او ابراهیم می‌باشد. این اقدام چندین سال قبل از وفات شاهرخ میرزا آغاز گردیده و تا زمان مرگ خود گوهرشادبیگم ادامه داشت. گوهرشادبیگم از سال‌های پایانی حکومت شاهرخ مقدمات لازم را برای این کار فراهم نموده بود. توجه زیاد او به علاءالدوله اعتراض شهزاده‌گان دیگر را در پی داشت؛ چنان‌چه یکی از نواده‌گان شاهرخ میرزا به نام عبداللطیف به حالت قهر دربار را ترک نموده، نزد پدراش به سمرقند رفت. علت رنجش او رفتار تبعیض‌آمیز مادرکلان‌اش گوهرشادبیگم بود. بعد از وفات بایسنقر میرزا، در اثر اعمال نفوذ گوهرشادبیگم تمام ثروت بایسنقر به علاءالدوله رسید و دو پسر دیگر وی بی‌نصیب ماندند. به این سبب سلطان محمد برادر علاءالدوله تصمیم گرفت، که قابلیت و مهارت خود را به اثبات برساند. شاهرخ میرزا زمانی که رشادت و دلیری موصوف را دید، تصمیم گرفت، که وی را حاکم یکی از ولایات مهم قلمرواش تعیین کند؛ اما به دلیل مداخله و مخالفت گوهرشادبیگم حکومت نواحی قُم، ری، قزوین و سلطانیه را به وی واگذار نمود؛ تا از پایتخت دور بماند و پس از مرگ شاهرخ ملک و مال به راحتی نصیب علاءالدوله گردد. بعد از وفات شاهرخ میرزا اوضاع دگرگون شد و عبداللطیف که از علاقه‌ی گوهرشاد نسبت به علاءالدوله ناراض بود، گوهرشادبیگم و تمام کسانی را که از آن‌ها بیم‌ناک بود، به زندان انداخت. گوهرشادبیگم با فرستادن پیکری به هرات

علاءالدوله را از مرگ شاهرخ میرزا آگاه نموده بود؛ زمانی که خبر زندانی شدن گوهرشادبیگم به وی رسید، از فرصت استفاده نموده و اعلان استقلال کرد و بعد از آن یکی از شاهزاده‌گان را در راس سپاهی برای آزاد کردن گوهرشاد به نیشاپور فرستاد و وی را آزاد نمود و فرمان داد؛ تا عبداللطیف را زندانی کنند (غفرانی، ۱۳۹۴، صص. ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۱). گوهرشادبیگم حتی به پسرش محمد جوکی اجازه‌ی مداخله در امور سیاسی را نمی‌داد. این امر سبب گردید؛ تا محمد جوکی از دربار دور شده و به سرخس برود (میرخواند، ۱۳۳۹، ص. ۵۴).

زمانی که سلطان محمد پسر بایسنقر به دلیل شجاعت و دلوری‌اش مورد توجه شاهرخ میرزا قرار گرفت، موصوف تصمیم گرفت، که وی را به جانشینی خود انتخاب کند. امرا و فرماندهان همه از تصمیم وی راضی بودند؛ اما گوهرشادبیگم که سلطان محمد را جوان سرکش می‌دانست، با این کار مخالفت کرد و شاهرخ با گوهرشادبیگم هم‌نظر گردیده و حکومت فُرم، ری، سلطانیه و قزوین را به وی واگذار نمود. وی با گذشت زمان از ضعف و پیری شاهرخ استفاده نموده و با وی به مخالفت پرداخت. شاهرخ در این باره با امرا مشورت کرد. همه به شایسته‌گی سلطان محمد بر حکومت موافقه نمودند؛ ولی به دلیل مخالفت گوهرشاد شاهرخ در مقابل نواسه‌اش تصمیم لشکرکشی را گرفت. (محمدی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۴). شاهرخ میرزا در سال ۸۵۰ هـ ق با وجود بیماری که داشت، به تشویق گوهرشادبیگم برای سرکوبی نواسه‌اش سلطان محمد بایسنقر به اصفهان لشکرکشی کرد و بعد از ۴۳ سال حکومت، بالاخره در صبح روز پنجشنبه سال ۸۵۰ هـ ق در سن ۷۲ سالگی در شهر ری غرب تهران چشم از جهان پوشید (افضلی، ۱۳۸۹، ص. ۸۰). پس از وفات وی که قلمرو تحت حاکمیت موصوف دچار آشفتگی شدید شده بود، گوهرشاد بیش از پیش وارد میدان سیاست شد و تا لحظه‌ی آخر به دخالت در امور دولت‌داری ادامه داد. این امر باعث نگرانی بازی‌گران و مدعیان سلطنت گردید. یکی از این بازی‌گران، سلطان ابوسعید از نواده‌گان امیر تیمور بود، که لحظه‌ای از فعالیت‌های سیاسی گوهرشاد غفلت نمی‌کرد. ابوسعید، گوهرشاد را رقیب خود می‌دانست و سرانجام تصمیم گرفت، که وی را به قتل برساند. اکثریت تاریخ‌نویسان برآنند، که گوهرشاد به فرمان ابوسعید کوره‌گان در سن هشتاد و یک ساله‌گی کشته شد؛ زیرا ابوسعید می‌دانست، که با نفوذ و اقتدار گوهرشاد نزد مردم، از بین بردن فرزندان وی ناممکن است. بنابراین، گوهرشاد را در نهم رمضان سال ۸۶۱ هـ ق از بین برد (کارگر، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۷) و در کنار قبر فرزنداش بایسنقر میرزا و همسرش شاهرخ میرزا در مجموعه‌ی مدرسه و مسجد گوهرشاد در هرات به خاک سپرده شد. سلطان ابوسعید آخرین پادشاه سلسله‌ی تیموری بود، که سمرقند را تصرف نمود و خواست با اوزون حسن رییس ترکمنان آق‌قویونلو در آذربایجان که مرد مقتدری بود، بجنگد؛ ولی در جنگ مغلوب شد و اوزون حسن ابوسعید را به یادگار میرزا سپرد؛ تا به خون‌خواهی گوهرشاد او

را به قتل برساند (طیبی، ۱۳۶۸، ص. ۱۰۱).

ج) فعالیت‌های فرهنگی گوهرشادبیگم

گوهرشادبیگم و شاهرخ میرزا با حمایت از فرهنگیان آن دوره، نوعی از رنسانس فرهنگی را به وجود آورده بودند؛ که مرکز آن هرات باستان بود. این زن علم‌دوست و هنرپرور به تاریخ و ادبیات علاقه‌ی وافر داشت. بسیاری از آثار و نمونه‌های بدیع معماری آن دوره در شهر زیبای هرات قد برافراشته و از چگونگی هنر پیشرفته‌ی آن زمان حکایت می‌کند. قابل تذکر می‌دانم که آثار معماری، میناتور، کتب‌خطی، آثار خوش‌نویسی و سایر هنرهای به جا مانده از آن-زمان از ممتازترین آثار هنری در جهان محسوب می‌شود. از آثار و بناهای خیره‌ای که توسط گوهرشادبیگم بنا گردیده، می‌توانیم از مسجدجامع، مدرسه و خانقاه شهر هرات و مسجد جامع مشهد نام ببریم، که این بناها از نظر تاریخی خیلی‌ها با ارزش بوده و از شاهکاری‌های هنرمعماری آن دوره به شمار می‌آید. هم‌چنان توسط گوهرشادبیگم آثار ارزنده‌ای در حرم امام-رضا و اطراف آن بنا گردیده بود، که از جمله دو رواق «دارالحفاظ» و «دارالسیاده» می‌باشد، که معمار این بناها و مساجد هرات و مشهد قوام‌الدین شیرازی بود (ویکی پدیا، ۲۰۱۹). اینک می‌پردازیم به معرفی مختصر عمده‌ترین بناهای که با کوشش گوهرشادبیگم اعمار گردیده است:

۱. بناءهای مذهبی و آموزشی

بناهای مذهبی اکثرأ شامل آبدات بزرگ می‌باشد، که از جهت مذهبی یکی از پایه‌های بنیادی سلطنت‌های آن زمان اعمار مساجد، مدارس، مقبره و زیارت‌گاه‌ها بود. این کار به حاکم و شاه وقت، شان و شوکت زیاد می‌داد. گرایش به ساختمان‌های بزرگ چون مدرسه و مسجد باعث شد؛ تا در طرز و طرح ساختمان‌ها نوآوری‌های زیادی پدید آید، که از آن جمله در پوشش ساختمان‌ها تغییرات زیادی وارد شد. برای پوشانیدن ساختمان‌های بزرگ انواع جدید گنبد و در طریقه‌های ساختمانی طرح نو ایجاد گردید (حصاری، ۱۳۹۴، ص. ۱۹۲). قابل تذکر است، که در اعمار همچو بناها گوهرشادبیگم خانم خردمند و متدین شاهرخ میرزا پیش‌گام بوده و در این عرصه علاقه‌ی خاص داشته است.

۲. مدرسه‌ی گوهرشادآغا

مدرسه‌ی گوهرشادآغا یکی از مجلل‌ترین بناهای دوره‌ی تیموریان هرات و نمونه‌ی برجسته‌ای از صنعت هنرپروران آن دوره چه از حیث آبادی و کاشی‌کاری و چه از نگاه نقاشی، کتیبه-نویسی و میناتور بوده است. لوحه‌ی سنگ مرمر که کتیبه‌ی این بنا بوده، نشان دهنده‌ی آن است، که این بنا در سال ۸۲۰ هـ ق شروع و در سال ۸۴۱ هـ ق یعنی در مدت بیست و یک

سال تمام شده است (افضلی، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۵).

این مدرسه را گوهرشادبیگم بنابر علم‌دوستی و دانش‌پروری که داشت، در عهد زمامداری شوهرش شاهرخ میرزا برای دانش‌مندان و طلابی که از هر طرف برای تحصیل در این مهد علم و دانش می‌آمدند، آباد کرد و مدرسان، علمای متبحر و استادان ورزیده را برای تدریس در این مدرسه گماشت و کتاب‌خانه‌ی بزرگی که کتاب‌های مختلف را در بر داشت، ایجاد نمود. هم‌چنان برای شاگردان و مسافران به سمت شمال و جنوب این مدرسه شفاخانه و مهمان‌خانه آباد نمود. گوهرشادبیگم معماران، حجاران، کاشی‌کاران، نقاشان، خطاطان ماهر و لایق را از مناطق مختلف دعوت نموده، با تشویق و اعطای بخششی‌ها و صرف مبالغ زیاد از پول شخصی خویش، این بنای با شکوه را با کمال زیبایی اعمار کرد (افضلی، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۶). مدرسه‌ی گوهرشادآغا ملکه‌ی هرات، از جمله‌ی مدرسه‌های بزرگی بوده، که در وقت زنده‌گی خود او به نام (مدرسه‌ی گوهرشادآغا) یا (مدرسه‌ی علیا) و بعد به نام (بیت‌المغفره) یاد شده است. امروز ویرانه‌ی آن مدرسه به نام (گنبدسبز) در بین مردم هرات مشهور می‌باشد (حصاری، ۱۳۹۴، ص. ۱۹۳).

۳. مسجد گوهرشادبیگم در هرات

مسجد گوهرشادبیگم در شمال دارالسلطنه‌ی هرات موقعیت داشته، از نظر زیبایی بی‌نظیر می‌باشد. این مسجد از جمله‌ی بزرگ‌ترین مساجد هرات بوده، بر علاوه‌ی اینکه یک مکان مذهبی به شمار می‌رود، از جمله‌ی آثار تاریخی این ولایت نیز محسوب می‌گردد. تاریخ بنای مسجد گوهرشاد در سه نقطه از ایوان جنوبی (ایوان مقصوره) دیده می‌شود. یکی در پایان کتیبه‌ی بایسنقری در سمت چپ ایوان مقصوره، دیگری در کتیبه‌ی سمت راست ایوان به خط ثلث و سوم در قسمت داخل پایه شرقی ایوان.

ایوان جنوبی مسجد به نام ایوان مقصوره با حدود ۵۰۰ متر مربع مساحت، ۳۷ متر طول و ۵۲۵ متر ارتفاع، از باشکوه‌ترین ایوان‌های مسجد می‌باشد. اضلاع مسجد همه با کاشی‌های معرق نفیس آراسته گردیده و در تمام دیوارها و غرفه‌های آن اسماء الله، آیات قرآن و احادیثی که مربوط به مسجد بوده، وجود دارد. کتیبه‌ی ممتاز و تاریخی بایسنقر فرزند گوهرشاد که از بهترین ثلث‌نویسان عهد تیموری بود، با زیباترین خط‌ثلث بر پیشانی ایوان مقصوره موجود می‌باشد. گنبد رفیع مسجد بر فراز ایوان مقصوره بر عظمت این بناه افزوده است. ارتفاع این گنبد حدود ۴۱ متر و فضای خالی بین دو پوشش گنبد ۱۰ متر می‌باشد. سطح خارجی آن با خشت لعاب‌دار و یک کتیبه با خط کوفی مزین شده است. در دو طرف این ایوان دو مناره هر کدام به ارتفاع ۴۳ متر ساخته شده است. مسجد گوهرشادبیگم در حدود ۲۸۰۰ متر مربع وسعت دارد

و زیربنای آن ۹۴۱۰ متر مربع می‌باشد. نام گوهرشادبیگم که اساس‌گذار مسجد بود، در ایوان شمالی مسجد بر کاشی‌معرق به رنگ زرد و خط ثلث نوشته شده است. این مسجد در طول زمان بر اثر عوامل طبیعی و زمانی صدمات زیادی دیده و در سال ۱۳۳۹ هـ ق مورد بازسازی قرار گرفته است (هروی، ۱۳۹۷). قابل تذکر است، که کار تعمیر این مسجد دو سال قبل از مرگ گوهرشاد آغاز و هنگام شهادت موصوف کار تزئین آن با قسمتی از امور بنایی ناتمام بود. ظاهراً کار تعمیر مسجد جامع تقریباً تکمیل بوده؛ لیکن کار تزئین باقی مانده بود، که گوهرشاد آغا به شهادت رسیده و آن عمارت هم‌چنان ناتمام مانده است؛ تا اینکه میرزا سلطان-حسین بایقرا کار آن را به اختتام رسانیده است. متأسفانه این آثار گران‌بهای فرهنگ مادی عصر تیموریان هرات، در اثر گذشت زمان تخریب گردیده است (افضلی، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۸).

شکل ۱. مسجد گوهرشاد هرات (هروی، ۱۳۹۷)

۴. منارهای مصلی

یکی از بناهای دیگر این دوره که به همت گوهرشادبیگم اعمار گردیده است، منارهای مصلی هرات می‌باشد. مصلی هرات در شمال شرقی شهر هرات واقع بوده و زمانی یکی از ظریف‌ترین و در عین حال باهیب‌ترین بناها در تمامی منطقه‌ی آسیای جنوبی و مرکزی به شمار می‌رفت. بنای مصلی هرات که توسط ملکه گوهرشادبیگم طرح و تحت نظر وی اعمار شده است، زمانی از بزرگ‌ترین افتخارات شهر هرات بود. مصلی هرات در اصل مشتمل بر سه عمارت بوده است، که از شمال شرق به جنوب غرب امتداد داشت. از عمارت شرقی مصلی که شامل یک مدرسه‌ی عالی با منارهای مجلل، گل‌دسته‌ها، گنبد‌های کاشی‌کاری و کتاب‌خانه‌ی بزرگ بود، چیزی باقی نمانده است (عثمانی، ۱۳۹۲، ص. ۱۹۶). منارهای مصلی در برخی منابع به نام منارهای (گل‌دسته) نیز یاد شده است. کار اعمار این منارها در سال ۱۴۱۷م آغاز و در ۲۱ سال به اتمام رسیده است. ارتفاع این منارها ۵۲ متر می‌باشد. موقعیت دو مناره در دروازه‌ی مدرسه‌ی گوهرشاد قرار دارد. در اعمار این مناره، مهندسین، نقاشان و صنعت‌کاران زیادی از نقاط مختلف

جهان به هرات آورده شده اند. معمار این بنا قوام‌الدین شیرازی بوده، که در سال ۸۳۵ هـ ق تکمیل نموده است (کارگر، ۱۳۸۷، صص. ۸۳-۸۵).

شکل ۲. منارهای مصلی در هرات (سیستم معلوماتی گردشگری افغانستان، ۱۴۰۳)

۵. آرامگاه گوهرشادبیگم

آثار دیگر عمرانی این عصر آرامگاه گوهرشادآغا می‌باشد، که در شهر هرات موقعیت دارد. این بنای مربع‌شکل به صورت استوانه‌ای بالا رفته و سر آن به شکل کلاه درویشی پوشیده شده است. این استوانه از سه گنبد که یکی بالای دیگری قرار دارد، ساخته شده است.

ساختمان بیرونی این گنبد با کاشی‌های هفت‌رنگ مزین گردیده، که متأسفانه بعضی قسمت‌های آن از بین رفته است و در زیر کلاه درویشی دورا دور استوانه مثل یک کمربند، سوره‌ی مبارکه‌ی واقعه به خط‌ثلث بسیار عالی نوشته شده است. تاریخ ختم کار این بنا را سال ۸۳۶ هـ ق گفته اند. داخل این گنبد چهار رواق^۱ بزرگ که مقابل هم قرار دارند، با نقاشی‌های زیبا تزیین یافته اند، که عظمت هنر و هنردوستی گوهرشادبیگم را نشان می‌دهد. پوشش گنبد فوقانی آرامگاه به شکل کلاه فتیله‌داری می‌باشد، که در اخیر هر فتیله و انتهای فاصله‌ی دیگر به خط‌کوفی کلمات «یاستار^۲» و «یاجبار^۳» نوشته شده است. صحن گنبد آرامگاه از داخل مربع‌شکل می‌باشد، به گونه‌ای که چهار رواق گنبدی به شکل مدور پوشیده اند و زیر پوشش طاق‌های آن بسیار زیبا گچ‌کاری گردیده، بعداً باقلم نقاشان ماهر عصر با آب طلا و لاجورد باکمال مهارت نقاشی نموده اند. این گنبد را گوهرشاد جهت آرامگاه خود و اولاده‌ی خود

۱- فضاهای سرپوشیده ستون‌دار می‌باشد. رواق‌ها دارای سقف و ستون بوده که از بارش باران و تابش آفتاب انسان‌ها را مصؤون نگه می‌دارد.

۲- یکی از اسم‌های خداوند به معنای پوشاننده، رازپوش، عیب‌پوش.

۳- یکی از اسم‌های مبارک خداوند متعال بوده، معنی آن قهر، غلبه، نفوذ و به معنی جبران و اصلاح نیز می‌آید.

ساخته بود و اولین کسی که در آن دفن شد، شهزاده بایسنقر میرزا می‌باشد، که در سال ۸۳۷ هـ ق اتفاق افتاده است. از ابنیه‌ی مذهبی و متبرکه‌ی عصر شاهرخ میرزا یکی هم آرامگاه- خواجه عبدالله انصاری عارف و زاهد معروف کشور می‌باشد، که کار ساختمان آن در سال ۱۴۲۸ م توسط قوام‌الدین مهندس دربار در منطقه‌ی گذرگاه شریف به پایان رسیده است. این بناها تکامل هنر، مهندسی و معماری زمان خود را به خوبی نشان داده می‌تواند (حصاری، ۱۳۹۴، صص. ۱۹۵-۱۹۶).

شکل ۳. آرامگاه گوهرشادبیگم در هرات (دانش‌نامه‌ی آزاد، ۲۰۱۹)

۶. مسجد گوهرشادبیگم در مشهد

مسجد گوهرشادبیگم در مشهد از شاهکاری‌های هنری معمار نامدار آن عصر استاد قوام‌الدین شیرازی می‌باشد. ساخت این بنا در سال ۸۲۱ هـ ق آغاز شده و تقریباً دوازده سال به طول انجامید. چون این بنا جزء ابنیه‌ی آستان قدس است، دارای سر در و مدخل مستقلی نمی‌شد. سر ایوان طرف قبله‌ی آن دارای تاق عظیم کاشی‌کاری بوده و در دو طرف آن دومناره‌ی کاشی جلب توجه می‌کند. ایوان با شکوه این مسجد و کتیبه‌ی تاریخی مفصل آن که به خط بایسنقر پسر ارشد شاهرخ با حروف بسیار درشت سفید بر زمینه‌ی آبی‌رنگ و در نهایت زیبایی نوشته شده، توجه بیننده‌گان را بر می‌انگیزد. البته به نظر عده‌ای از اهل تحقیق، قسمت زیادی از این کتیبه که به خط بایسنقر بوده، فرو ریخته و بعدها در زمان تعمیر با خط محمدرضا امامی از خطاطان مشهور عصر صفوی تجدید و ترمیم شده است. مجموع این بناها، کاشی‌کاری‌ها و کتیبه‌های زیبای آن موجب شده، که این مسجد از هر حیث کامل و در ردیف یکی از عالی‌ترین نمونه‌ی معماری جهان به حساب آید (جعفری، ۱۳۸۸، صص. ۱۳۰-۱۳۱).

مسجد جامع گوهرشادبیگم با گنبد‌های عظیم و آبی رنگ خود، همه را به خود جذب می‌کند. موقعیت این مسجد باعث گردیده است، که زائران زیادی پس از زیارت حرم امام-

رضا، به آنجا بروند. از این رو می‌توان گفت، که این مسجد یکی از پربازدیدترین مساجد در مشهد می‌باشد. افرادی که از این مسجد تاریخی بازدید نموده‌اند، شاهد معماری بی‌نظیر و زیبای آن هستند. به خاطر زیبایی و ظرافت خط، کاشی‌کاری و معماری، مسجد گوهرشاد از شاهکاری‌های معماری این عصر شناخته می‌شود. این مسجد به وسیله‌ی هشت دروازه‌ی بزرگ و کوچک به حرم امام‌رضا علیه‌السلام متصل شده است و دارای یک صحن به مساحت ۲۸۵۰ متر مربع بوده، که از جمله‌ی بزرگ‌ترین بناهای استان قدس رضوی به شمار می‌رود. مسجد گوهرشاد پس از گذشت سالیان بسیاری هنوز هم به عنوان یکی از جاذبه‌های دیدنی مشهد به حساب می‌آید و همین‌طور یک مکان فوق‌العاده و مناسب برای اقامه‌ی نماز جماعت و هم‌چنین برگزاری مراسم سیاسی و فرهنگی بوده است (مسترلیط، ۱۴۰۱). در جوار مسجد گوهرشادبیگم مسجد دیگری به نام مسجدشاه (مسجد ۷۲ تن شهید) وجود دارد، که بنای آن را هم به دوره‌ی شاهرخ نسبت می‌دهند. این مسجد دارای گنبد بزرگ مزین با کاشی‌کاری و دو مناره با فضای مناسب می‌باشد. معمار این بنا شمس‌الدین محمدالتبریزی ثبت شده است (جعفری، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۱).

شکل ۴. مسجد گوهرشادبیگم در مشهد (مسترلیط، ۱۴۰۱)

نتیجه‌گیری

از پژوهش مقاله‌ی علمی هذا چنین نتیجه می‌گیریم، که ملکه گوهرشادبیگم زن فرهنگ‌دوست و هنرپرور می‌باشد. موصوف به حدی در قسمت اعمار بناهای خیریه علاقه‌مند بوده که در این راه بیش‌ترین سرمایه‌ی شخصی خود را مصرف نموده است. پس با این همه تلاش و کوشش باید نقش وی را در گسترش فرهنگی این دوره در نظر بگیریم. گوهرشادبیگم به‌عنوان یک زن مسلمان و متدین در قسمت اعمار مساجد، مدارس، خانقاه و سایر بناهای خیریه همت گماشته که امروز یکی از افتخارات بزرگ تاریخ کشور ما به حساب می‌آید. هم‌چنان ارج گذاشتن به شخصیت‌های فرهنگی نیز باعث گردیده؛ تا جامعه‌ی آن‌زمان متمدن بار آمده و باعث پیشرفت

و ترقی کشور گردد. گوهرشادبیگم همواره عاشق ادبیات، شعر و شاعری بوده که شعرا و فرهنگیان را مورد احترام قرار می‌داد و به منظور تشویق آن‌ها تحایف و بخششی‌های شاهانه اعطا می‌کرد. همین طور معماران، هنرمندان، اهل فن، نقاشان، نویسندگان مورد حمایت این خانم متمدن قرار داشتند. این امر سبب گردیده بود؛ تا دوره‌ی حکومت شاهرخ میرزا از نقطه نظر پیشرفت فرهنگ و تمدن اسلامی به بلندترین قله‌های ترقی راه یابد. گوهرشادبیگم بر علاوه‌ی دسترسی در امور فرهنگی، در عرصه‌ی سیاسی و کشورداری نیز سهیم گردیده، در زمینه به همسراش شاهرخ میرزا مشوره‌های نیکو سودمند داده و به عنوان مشاور در کنار شوهرش نقش سازنده و ارزنده داشت؛ چنانچه بعد از وفات شاهرخ میرزا گوهرشادبیگم با وجود جنجال‌ها و کشمکش‌های زیاد وارد صحنه‌ی سیاست گردید و نواسه‌ی مورد نظرش را در رأس دولت قرار داده و تا مدت زیادی این دولت وسیع را اداره می‌کرد. بنأ در پاسخ به پرسشی که مطرح نموده بودیم، می‌توانیم بگوییم، که گوهرشادبیگم در حکومت شاهرخ میرزا از لحاظ سیاسی و فرهنگی نقش سازنده و ارزنده داشته، کلید موفقیت این دوره به حساب می‌آید.

به ارتباط موضوع پیشنهادهای ذیل ارائه می‌گردد:

به منظور انعکاس بیشتر کارنامه‌های گوهرشادبیگم کنفرانس‌های علمی در سطح دیپارتمنت و پوهنخی راه‌اندازی گردد.

مسؤولان محترم تا حد ممکن زمینه‌سازی نمایند؛ تا محصلان رشته‌ی تاریخ بناهای تاریخی این دوره را از نزدیک مشاهده نمایند.

بناهای تاریخی به جا مانده از این دوره و سایر دوره‌های حکومتی به عنوان میراث فرهنگی افتخار کشور باستانی ما افغانستان می‌باشد. پیشنهاد می‌شود، که مسؤولان محترم اطلاعات و فرهنگ در قسمت حفظ و مراقبت آن توجه لازم به خرج دهند.

منابع و مأخذ

- افضلی، محمد اسلم. (۱۳۸۹). *هرات در عهد تیموریان*. هرات: انتشارات احقراری.
بوات، لوسین. (۱۳۸۴). *تاریخ مغل*. تهران: انتشارات سازمان.
جعفری، میرحسین. (۱۳۸۸). *تیموریان و ترکمنان*. تهران: انتشارات دانشگاهی اصفهان.
حصاری، عبدالباقی. (۱۳۹۴). *تاریخ افغانستان*. کابل: مطبوعه‌ی کابل.
سیستم معلوماتی گردشگری افغانستان. (۱۳۹۶). *منار های مصلی هرات*. (آخرین بازدید: ۱۴۰۲/۱۰/۱) <https://atis.af> قابل دسترس در:
صفا، ذبیح الله. (۱۳۸۳). *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد چهارم، تهران: انتشارات رامین.
طیبی، عبدالحکیم. (۱۳۶۸). *تاریخ هرات در عصر تیموریان*. تهران: انتشارات هیرمند.
عثمانی، عصمت اله. (۱۳۹۲). *باستان شناسی عمومی و افغانستان*. کابل: انتشارات لاجورد.
غبار، میر غلام محمد. (۱۳۶۶). *افغانستان در مسیر تاریخ*. کابل: مرکز نشر انقلاب با همکاری جمهوری.
غفرانی، علی، گوهری، مصطفی و دیگران. (۱۳۹۴). *نقش زنان در منازعات سیاسی دوره‌ی تیموری*. فصل‌نامه‌ی علمی- پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۱۹، صفحات، ۹۹-۱۲۰.
کارگر، عبدالله. (۱۳۸۷). *سیمای زن در عهد تیموریان*. کابل: انتشارات الازهر.
مستر بلیط. (۱۴۰۱). *مسجد گوهرشاد*. (آخرین بازدید: ۱۴۰۲/۱۰/۱۳) قابل دسترس در: <https://mrbilit.com>
محمدی، لیلیا. (۱۳۹۹). *بررسی عمل‌کرد و مشارکت گوهرشادبیگم در ساختار سیاسی امپراتوری تیموری*. فصل‌نامه‌ی پژوهش زنان در تاریخ، شماره‌ی ۱، صفحات، ۹۷-۱۱۲.
میرخواند، محمد بن سید برهان‌الدین خاوندشاه. (۱۳۳۹). *روضه‌الصفاء*. تهران: پیروز.
ویکی‌پدیا. (۲۰۱۹). *گوهرشادبیگم*. (آخرین بازدید: ۱۴۰۲/۱۰/۱) قابل دسترس در <https://fa.m.wikipedia.org>
ویکی‌پدیا. (۱۳۹۳). *گوهرشاد، قدیمی‌ترین مسجد شیعه در مشهد/ نمود معماری اسلامی در این بنا پس از ۶۰۰ سال*. (آخرین بازدید: ۱۴۰۲/۱۰/۱) قابل دسترس در: <http://khorasan.iqna.ir/fa>
هروی، سلطانی. (۱۳۹۷). *مسجد گوهرشاد هرات*. (آخرین بازدید: ۱۴۰۲/۱۰/۲) قابل دسترس در: <https://afghantravel.af>